

SAMOK PANAQ

TỤC ĂN MỪNG LÚA MỚI CỦA NGƯỜI BA NA TRÊN ĐẤT HOÀI ÂN, TỈNH BÌNH ĐỊNH

NGUYỄN VĂN NGỌC*

Trong cộng đồng các dân tộc ở Tây Nguyên, tục ăn mừng lúa mới, hay còn gọi là cốm mới, đã trở thành lễ hội truyền thống, song, ở người Ba Na, tính cộng đồng cũng như những nét văn hoá đặc sắc được thể hiện qua phong tục này lại có những nét riêng độc đáo, nổi trội.

Ở Hoài Ân, người Ba Na định cư ở các xã Bók Tới, Đak Mang và Ân Sơn với số lượng lên đến trên 2200 người. Tuy không nhiều so với địa bàn huyện Vĩnh Thạnh và Vân Canh, song các bản làng Ba Na, con người Ba Na ở đây có những sắc thái riêng trong bản sắc văn hoá dân tộc mình. Tục ăn mừng lúa mới, mà người Ba Na gọi là Samok Panao (Samok: lễ ăn mừng lúa mới; Panao = (của) người Ba Na), là một trong những minh chứng.

Năm 2000, Sở Văn hoá - Thông tin Bình Định đã phối hợp với chính quyền huyện Hoài Ân thực hiện dự án Điều tra sưu tầm văn hoá phi vật thể: Tục ăn mừng lúa mới của người Ba Na huyện Hoài Ân. Dự án đã được thực hiện với việc sưu tầm tư liệu, ghi hình chính thức tại làng Kon Trú, xã Bók Tới, huyện Hoài Ân.

Do sinh sống ở những địa bàn khác nhau, người Ba Na vốn có nhiều loại hình trồng trọt, phổ biến là làm nương rẫy. Ngày nay, ruộng nước cũng đã được mở rộng. Việc làm lúa rẫy của người Ba Na được bắt đầu khi cây gạo (blang) ra hoa. Lúc này, đã có những cơn mưa đầu mùa, cây cối nhú mầm, báo hiệu tháng nghỉ ngơi đã qua, cũng là lúc chòm sao "mang cung" hay sao "lưỡi cày" (Sơ-ngờ-lông-gút-

dắc) xuất hiện. Đến tháng thứ 10, cây cối bắt đầu lui dần. Đó là lúc mùa màng thu hoạch xong, bước sang thời gian nông nhàn. Như vậy, đối với người Ba Na, một năm được chia làm hai thời kỳ: Thời kỳ sản xuất, gồm mười tháng (gọi là Khay pơ giang); thời kỳ nông nhàn, gồm hai tháng còn lại (gọi là Ning-Nong), là mùa diễn ra những lễ hội. Tục ăn mừng lúa mới là lễ diễn ra đầu tiên, trong mùa Ning-Nong, làng dự định tổ chức nhiều lễ hội như: Lễ cầu phúc, lễ bỏ mả, lễ đâm trâu... Ngày nay, người Ba Na ở Hoài Ân đã tính thời gian năm tháng như âm lịch của người Việt. Một tháng đối với họ được chia làm ba thời kỳ: Thời kỳ đầu tiên là trăng lên, thời kỳ giữa là trăng đứng và thời kỳ cuối là trăng tàn. Mọi hoạt động sản xuất hay sinh hoạt cộng đồng làng đều phải được tổ chức trong thời kỳ đầu và thời kỳ giữa của một tháng.

Tục ăn mừng lúa mới của người Ba Na có từ thời xa xưa là nét văn hoá đặc sắc gắn với sản xuất nông nghiệp lúa rẫy, là nhu cầu tâm linh, mong sao mưa thuận gió hoà, mùa màng bội thu. Ngày lễ là ngày dân làng cầu khẩn thần lúa (Yàng Xri), thần núi (Yàng Kông), thần nước (Yàng Dak) luôn phù hộ. Đây cũng là dịp giao lưu, sinh hoạt văn hóa của cộng đồng làng. Những điệu xoang, âm vang cồng chiêng trong ngày lễ luôn luôn thúc giục họ cùng vui say tận hưởng hương vị đầu mùa của những hạt cốm mới. Sách "Các dân tộc ít người ở Việt Nam, các tỉnh phía Nam" (Viện Dân tộc học-1984) có ghi: "Trong ngày lễ cốm mới có điệu múa các nàng tiên thay mặt cho nữ thần lúa ban ân lành cho những người dự cuộc".

Theo kết quả thu được từ đợt khảo sát điền dã năm 1999 của tổ công tác Sở Văn hoá-Thông tin

* SỞ VH-TT BÌNH ĐỊNH

Bình Định, ở các địa phương thuộc các huyện Vĩnh Thạnh, Hoài Ân, An Lão thì hầu hết các làng xã ở vùng thấp - vùng cây lúa rẫy không còn là độc tôn, vùng gấn gũi và thường xuyên giao lưu với xóm làng người Việt, đã không còn tổ chức tục ăn mừng lúa mới. Phong tục này chỉ còn diễn ra ở các bản làng vùng núi cao, vùng chuyên làm lúa rẫy. Làng Kon Trú, xã Bok-Tối, huyện Hoài Ân là một làng Ba Na thuộc vùng sâu, cứ đúng vào dịp tháng 9 âm lịch hàng năm là lễ ăn mừng lúa mới được tổ chức.

Nội dung và thời điểm tổ chức lễ được già làng quy định, lựa chọn, đồng thời thông báo cho dân làng biết để cùng nhau tham gia. Vào những ngày này, mọi gia đình trong làng đều tổ chức tế lễ mừng lúa mới tại cột cây nêu của gia đình, sau đó tham dự tế lễ tại nhà rông. Hành lễ tại nhà thì chủ gia đình làm chủ tế, tại nhà rông thì già làng làm chủ tế. Việc làm lễ tại các gia đình có thể tổ chức vào ngày hôm trước hoặc vào đúng cùng ngày hành lễ tại nhà rông, nhưng bao giờ cũng phải tổ chức trước thời điểm tiến hành tế lễ tại nhà rông. Chủ nhà phải dựng cây nêu (cây án) trình Yàng ở ngoài sân tại vị trí bên cạnh cửa chính bước lên nhà, để tiến hành lễ cúng trình báo thần linh, tổ tiên trước khi bước vào lễ chính thức tại cột nêu trong nhà. Đối với việc hành lễ tại nhà rông, mọi gia đình tự trang trí và đặt vật tế lễ tại cột nêu của các gia đình, nhưng không được lấn át cột nêu chính (nơi của già làng hành lễ).

Trong quá trình hành lễ, chủ gia đình (khi hành lễ ở nhà) hoặc ban tế lễ (khi hành lễ ở nhà rông) cúng khấn, cầu nguyện, miệng thì đọc bài tế bằng ngôn ngữ Ba Na, tay thì vung vãi những hạt cốm mới rang từ những hạt lúa đầu mùa. Nội dung tế lễ tại nhà thì cầu nguyện Yàng (thần), thần linh, tổ tiên đã phù hộ cho gia đình được mùa, lúa bắp sắp sửa được đưa về đầy kho, lũ làng cùng nhau mời các vị về dự Samok. Samok của làng thì già làng đại diện cả làng đọc bài khấn Yàng trời, Yàng đất, Yàng rừng, Yàng núi, Yàng sông, Yàng mưa, Yàng gió, Yàng lúa, và các Yàng đã phù hộ cho lũ làng được mùa, nay lũ làng mời về dự lễ Samok của làng. Nội dung cầu khấn rất mộc mạc:

- Hỡi các Yàng đã cho cái nắng cái mưa
Cây lúa ăn cái mưa
Cây lúa ăn cái nắng
Lúa lớn lên có bông có hạt
- Hỡi các Yàng
Yàng đã cấm con chim, con sóc
Yàng đã cấm con heo rừng, con khỉ
Không cho chúng phá cái lúa cái bắp

Nguyễn Văn Ngọc - Samok Panao, tục ăn mừng lúa mới ...

Để lũ làng
Tuốt một bông lúa
Lúa đầy một gùi
Hái một cây bắp
Bắp đã chặt cái chòi

- Oi Yàng Xri

Yàng hãy cho lúa mọc mau nhiều hạt
Cây bắp lắm quả lớn
Nhiều như hạt kê
Đồng như kiến gương... oi Yàng!

Theo tư liệu ghi chép được từ các đợt khảo sát điền dã ở các bản làng Ba Na huyện Hoài Ân, diễn trình lễ có thể chia ra bốn giai đoạn: Giai đoạn chuẩn bị, giai đoạn hành lễ tại gia đình, giai đoạn hành lễ tại nhà rông và giai đoạn kết thúc.

Giai đoạn chuẩn bị: Bước vào mùa thu hoạch, dân làng tự nguyện tuốt những bông lúa đầu mùa rồi đem giã thóc, rang cốm phục vụ cho mùa lễ hội. Già làng khi thấy lũ làng vào mùa thu hoạch, lúa bắp được chuyển về kho, liền chọn ngày tốt lành để tổ chức lễ mừng lúa mới của làng. Già làng cho phép lũ thanh niên lên rừng bắt con mang, con cheo, con sóc, con heo rừng... để góp phần cho ngày lễ thêm long trọng. Gần đến ngày hành lễ, đội săn phải trình làng về kết quả thu được, sau đó, già làng sẽ tuyên bố ngày chính thức tổ chức lễ mừng lúa mới của làng.

Trong những ngày chuẩn bị, già làng phân công dân làng, người thì lên rừng tìm cây để làm chày cối, người thì toả về các nơi tìm bắt kiến gương, người thì lo liệu trang trí. Đồng thời, các gia đình trong làng cũng tự lo liệu vật tế lễ của gia đình mình. Gia đình nào cũng muốn chuẩn bị tươm tất để nhà mình có cái cối, cái chày mới, có chèo rượu ngon, có nia cốm thật thơm.

Giai đoạn hành lễ tại gia đình: Từ sáng sớm, lúa đã được các chị sàng sảy, rang khô (đôi khi lúa mới vừa được tuốt từ trên rẫy mang về). Sau đó, các cô gái trẻ, cứ mỗi tốp ba người, đua nhau giã cốm. Gia đình nào không đủ số lượng các cô gái thì vẫn đổi công cho nhau, lần lượt giã cốm cho từng nhà. Tiếng cười nói của các cô gái xen lẫn với tiếng chày giã cốm, tiếng gà gáy báo hiệu ông mặt trời đã thức, báo hiệu một ngày vui "Samok" của từng nhà cứ lan rộng khắp cả làng, khắp cả núi rừng.

Bước vào thời điểm xế chiều, lễ Samok tại các gia đình được tiến hành. Người trong gia đình cùng khách mời, họ hàng gần xa, đều mặc trang phục truyền thống và trang nghiêm tham dự lễ.

Mọi vật tế lễ đã được sắp xếp hoàn tất trên chiếc

chiếu đặt trước cột cây nêu trong nhà. Chủ nhà bước ra cửa chính, cắm cây trình trời (án thờ) ở ngoài sân (bên cạnh cửa chính bước lên sân nhà), khấn trời, thần núi, thần sông, ông bà tổ tiên về đây chứng giám và cùng vui sau lễ Samok của gia đình. Vật tế lễ đặt tại cây trình trời, thông thường gồm có thịt khô và bát nước rượu cần được vít ra từ ghè rượu.

Lễ thức trình cúng xong, chủ nhà tiến hành làm lễ trong nhà: Đốt đèn sáp ong, mở choé rượu, cắm cần, chiêm nước rồi ngước mắt nhìn về phía trước, hai tay đưa về phía trước với tư thế hai bàn tay song song, các ngón tay xoè ra, rồi đọc bài lễ cúng khấn, cầu nguyện.

Bài lễ được chủ nhà đọc ba lần là kết thúc lễ cúng. Tiếp đó, chủ nhà bốc cốm vung vãi khắp xung quanh, rồi mời rượu, cốm cho các thành viên trong gia đình cùng khách dự. Cần rượu được chuyển từ người này sang người khác, không được rời khỏi tay - phải có người sau cầm lấy cần, người trước mới được bỏ ra. Mọi người cùng thưởng thức rượu, cốm và thịt, múa hát, vui say vòng quanh cột nêu cho đến khi ông mặt trời chuẩn bị khuất núi - thời điểm chủ nhà cùng mọi người kéo nhau tới dự Samok của làng tại nhà rông.

Giai đoạn hành lễ tại nhà rông: Mặt trời đã ngủ, lũ làng đã có mặt đông đủ tại nhà rông, các choé rượu cùng lễ vật được cột thành hàng và đặt ngăn nắp, cổng chiêng nổi lên bài Kơ - prak (một điệu dân ca của người Ba Na) nhanh, vui, sôi nổi. Các cô gái đi lấy nước về chiêm vào các choé rượu, các thiếu nữ chia nhau thành tốp ba người đưa nhau giã thóc theo nhịp điệu cổng chiêng, các mẹ, các chị thì sàng sảy, rang cốm... Khi mọi việc đã đi vào ổn định, già làng cho phép lũ làng đốt sáng các cây đèn sáp ong, lễ Samok của làng bắt đầu. Già làng đại diện lũ làng tiến hành lễ cúng.

Bài tế lễ được già làng khấn ba lần. Khấn xong, già làng bốc cốm ném về các hướng để các thần linh cùng thưởng thức với Yàng lúa, Yàng trời, Yàng núi, Yàng sông.

Tiếp theo là tạ ơn các thần công cụ sản xuất (dao, rựa, cốc, liềm...) đã giúp lũ làng làm ra hạt lúa, củ khoai... bằng cách vãi và chà cốm lên các công cụ này - đang được đặt trên giàn cúng. Kế tiếp, già làng cúng khấn Yàng lửa đã giúp lũ làng đốt rẫy, sưởi ấm, rang cốm... bằng cách vãi cốm vào lửa rồi đọc bài khấn. Cuối cùng, già làng cầu Yàng hãy cho các kho lúa trong làng chất đầy lúa, đầy bắp và phù hộ mùa sau được bội thu.

Bài khấn cuối cùng của già làng vang lên:

Hỡi các Yàng, các thần linh
Hãy về dự Samok cùng làng
Hãy về uống rượu, thưởng thức hương cốm
của làng.

Phù hộ cho cả lũ làng
Tụi đám con trai, con gái
Tất cả lũ già
Khỏe mạnh đừng đau
Hỡi các Yàng!

Lời khấn của già làng vừa dứt, cũng là lúc giai điệu cổng chiêng thể hiện bài Kơ-pak vang lên rộn rã, mọi người vui vẻ mời nhau thưởng thức cốm theo phong tục truyền thống của dân tộc Ba Na. Họ bốc cốm và trực tiếp bỏ vào miệng người được mời rồi vuốt tay cốm ngược lên mũi, mắt, trán, đầu... Đối với các cụ già thì lũ làng giã cốm thật nhỏ (thành bột), gọi là *lở*, để mời các cụ thưởng thức. Nếu *lở* được các cụ thưởng thức nhiều, lũ làng coi đó là điềm báo một mùa sau bội thu. Bởi vậy, lũ làng rất quan tâm đến việc cụ già thưởng thức *lở*. Các cụ già cũng sẵn sàng nhận lấy rồi *lở* bỏ vào túi hoặc để mọi người bết vào đầu người.

Người này bốc cốm bỏ vào miệng người kia, người kia lại bốc cốm bỏ vào miệng người nọ, tất cả cùng bốc cùng bỏ vào nhau, cốm trong miệng chưa kịp nhai thì người khác đã tiếp tục đưa cốm vào miệng, cốm vung vãi xuống sàn... Tiếng cười nói hoà lẫn tiếng cổng chiêng rộn rã, âm vang... Ai uống rượu cứ uống, ai xoang cứ xoang (xoang = một vũ điệu tập thể của người Ba Na), ai mời cốm cứ mời. Phần *lở* của các cụ già còn lại, lũ làng sẽ vung ra xung quanh, dính vào tóc của mọi người. *Lở* dính vào quần áo mới của các cô thiếu nữ, làm cho trang phục của các cô lấp lánh như những ánh sao đêm. Nếu *lở* lọt vào mắt khách dự lễ thì theo tục lệ, họ cho đó là điềm hay. Cốm mời nhau mà rơi vãi xuống sàn nhà càng nhiều thì người già càng ưng cái bụng. Tóc tai, quần áo mọi người càng trắng xoá bột cốm (*lở*) thì vụ mùa sang năm Yàng sẽ càng thương, sẽ cho mọi người trong làng được nhiều lúa, nhiều bắp hơn.

Lễ mời cốm kết thúc, mọi người tập trung uống rượu. Càng uống, mọi người càng hào hứng trong nhịp điệu cổng chiêng, trống. Trai gái nắm tay nhau cùng xoang. Men rượu ngấm la đà, nhịp chiêng âm vang, vòng xoang cứ thế không dứt. Ai mệt thì nghỉ, ai tỉnh thì tiếp tục tận hưởng hương rượu nồng nàn, tiếp tục vòng xoang, tiếp tục ca hát. Cứ thế, cuộc vui diễn ra thâu đêm bên ánh lửa bập bùng.

Giai đoạn kết thúc: Sau đêm vui, một ngày mới lại bắt đầu. Ngay từ sáng sớm, thanh niên trong làng

tiếp tục tổ chức nấu cháo, ăn cháo, ăn cốm, uống rượu cần với thịt khô do các gia đình đem đến. Họ lại đánh trống chiêng tại nhà rông, rồi tổ chức đoàn trống chiêng, hoà vào lũ làng và các vị khách, đi đến các gia đình trong làng có điều kiện mời khách để tiếp tục vui say, tận hưởng những gì thiêng liêng, rộn rã trong dịp lễ Samok của làng.

Nhìn chung, tục ăn mừng lúa mới của người Ba Na ở Hoài Ân có nhiều điểm tương đồng với tục này của người Ba Na ở các địa phương khác. Tuy vậy, ở một số làng, cũng có những điểm riêng biệt so với cộng đồng người Ba Na ở Bình Định. Có những nơi, đồng bào sử dụng vật tế lễ phong phú hơn (có thêm nôi cơm lúa mới, có thêm trái cây như bầu bí trên rẫy, những gia đình có điều kiện còn có cả thịt heo nhà, heo rừng...). Có một vài làng Ba Na vẫn lưu giữ tập tục "đất thiêng" trên rẫy để làm lúa thiêng tổ chức lễ samok. Trong khi đó, vật tế lễ cơ bản của Samok người Ba Na Hoài Ân phải có: Kiến gương, con gà, cốm và đuôi con sóc. Kiến gương được dân làng đào bắt trước khi tổ chức lễ một hai ngày. Kiến được bắt về phải còn sống, để cho chúng đi vào nia cốm tạo thành thứ âm thanh rè rè. Một số kiến gương được dân làng rang chín để cùng ăn với cốm, tạo nên một vị thơm béo lạ. Con gà dùng để tế lễ phải là con gà mái so, có thể là gà rừng, song thông thường là gà nuôi chỉ mới đẻ trứng một lứa. Cốm là vật tế lễ cơ bản của Samok; bởi vậy, lễ Samok tức là lễ hội cốm mới (cốm được sản xuất từ những hạt lúa đầu mùa, tốt bằng tay, phơi khô, giã thóc, sàng trấu rồi rang cốm trong nôi đất với ánh lửa ở độ nóng vừa phải). Đuôi con sóc là biểu tượng giá lúa (bông lúa), được lấy từ con sóc rồi đem phơi khô, treo ở giàn bếp để sử dụng lễ Samok của mùa Ning Nong này.

Dân làng Kon Trú, cũng như nhân dân các bản làng T4, T5 của xã Bok Tới, làng 06, 010 của Dak Mang ở huyện Hoài Ân, có quan niệm rằng số ba (3) là điềm hay, luôn đem lại điều tốt lành cho dân làng. Để chuẩn bị lễ Samok, dân làng lên rừng tìm cây làm chày cối phải đi từng tốp ba người, đi bắt kiến gương cũng phải từng tốp ba người, thực hiện giã gạo làm cốm từng tốp ba người, các cô thiếu nữ lên rẫy tưới

lúa làm cốm cũng thực hiện tốp ba người, việc cúng tế cũng được chủ tế khấn ba lần...

Tục ăn mừng lúa mới của người Ba Na là một hình thức lễ hội văn hoá gắn liền với phong tục tập quán của những cộng đồng người sản xuất nông nghiệp cổ truyền với phương pháp "phát đốt cốt tría" (chặt và đốt cây, rồi dùng gậy chọc lỗ để tra hạt) thường cho rằng kết quả gieo trồng phụ thuộc nhiều vào sự phù hộ của thần linh. Lễ hội ăn mừng lúa mới hàm chứa nhiều nét văn hoá bản địa, truyền thống lâu đời của người Ba Na. Tính cộng đồng cao là một nét trội trong lễ hội. Mọi người sẵn sàng quên hết mọi ưu phiền của đời thường, sẵn sàng xoá đi những xích mích thường ngày để cùng nhau giao lưu, khoe những trang phục đẹp, những điệu bộ hay trong biểu diễn múa hát. Ngày nay, đa phần người Ba Na ở Hoài Ân đã biết canh tác lúa nước, biết dẫn thuỷ nhập điền, biết ý nghĩa câu nói; "Nhất nước, nhì phân, tam cần, tứ giống", biết áp dụng khoa học kỹ thuật trong sản xuất. Điều đó cũng có nghĩa là các bản làng Ba Na đã có cuộc sống định canh định cư, thực hiện nếp sống mới, họ đã chuyển những nét văn hoá cổ truyền hấp dẫn thể hiện ở lễ Samok về với dịp lễ mừng năm mới của làng. Chúng tôi thấy, điều này là hợp lý. Mong sao những nét văn hoá đặc sắc được thể hiện ở lễ Samok luôn luôn được gìn giữ và phát huy trong đời sống văn hoá của cộng đồng người Ba Na Hoài Ân nói riêng, của người Ba Na hiện nay nói chung.

NVN

Tài liệu tham khảo:

- 1) Viện Dân tộc học. *Các dân tộc ít người ở Việt Nam (các tỉnh phía Nam)* Nxb Văn hoá dân tộc, H.1984
- 2) *Đại Nam nhất thống chí*, Văn hoá Tùng thư xuất bản, 1964, quyển 9, tỉnh Bình Định.
- 3) Đặng Nghiêm Vạn và tập thể, *Các dân tộc tỉnh Gia Lai - Kon Tum*, Nxb. Khoa học Xã hội, H. 1981.
- 4) Văn hoá Bình Định, số 16 năm 2000: "Yàng Danh - Samok", Sở VH TT tỉnh Bình Định xuất bản.
- 5) Bùi Việt Thanh, Nguyễn Văn Ngọc. *Dự án bảo tồn văn hóa phi vật thể Tục ăn mừng lúa mới của người Ba Na huyện Hoài Ân tỉnh Bình Định, năm 2000* - Báo cáo khoa học, Sở VH TT tỉnh Bình Định thực hiện.

SUMMARY: To celebrate the new rice is a festival of the ethnic minorities in Tay Nguyen. The new rice celebration customs of the Bana minority in Kon Tru village, Bok Toi commune, Hoai An district, Binh Dinh province, being described in detail in this magazine, proves to be a traditional festival of agricultural farmers in Tay Nguyen.

(NGUYỄN VĂN NGỌC)